

Müjdə ver, ikrah oyatma. Asanlaşdır, çətinləşdirmə.

Kitabın sahibi: _____

Oxu tarixi: _____

İLƏHİ ƏDALƏT

MÜRTƏZA MÜTƏHHƏRİ

Fars dilindən tərcümə:

Ağabala Mehdiyev

Tərcüməçi: Ağabala MEHDİYEV
Redaktor: Emin IMANLI
Korrektor: Cəriyyət MUSAYEVA
Yekun oxunuş: Zülfi XƏLİLOV
Bədii və texniki tərtibat: İsmayıl SÜLEYMANLI
Üz qabığıının dizaynı: Kənan NƏSİBOV

مرتضى مطهري
عدل الهی

Mürtəza Müttəhhəri
İLƏHİ ƏDALƏT

Bakı, "İrşad" Nəşriyyatı – 2021, 408 səh.

© Sədra Nəşriyyatı / 1973

© Parlaq İmzalar MMC / 2021

Kitabın bütün hüquqları qorunur. İcazəsiz olaraq hər hansı vasitə ilə nəşri və yayımlanması qadağandır.

DQİDK-nin 05.02.2021 tarixli DK-24/Ş
saylı məktubu ilə nəşrinə razılıq verilmişdir.

İrşad Nəşriyyatı | 18
Mürtəza Müttəhhəri | 4

İRŞAD – Parlaq İmzalar MMC-yə məxsus markadır.

www.parlaqimzalar.az
irshad@parlaqimzalar.az
facebook.com/irshadkitab
instagram.com/irshadkitab
0559697259 / 0559897259

Mətbəə: "Şərq-Qərb" ASC

Çap tarixi: 07.04.2021

Sifariş: 584

Mündəricat

Ön söz _____	11
Müəllifdən _____	19
Cəbr və ixtiyar _____	26
Ədalət məsələsi _____	27
İşlərin yaxşı və pisliyinin zati olması _____	29
Ağılın müstəqil şəkildə dərk etdiyi şeylər _____	30
Allahın işlərinin hədəf və məqsədi _____	32
İxtilafın başlanğıcı _____	35
Ədalət, yoxsa tövhid? _____	36
İslam teologiyasının İslam fəlsəfəsinə təsiri _____	42
Rasional şiə məktəbi _____	43
Fiqh elmində ədalət prinsipinin müzakirəsi _____	46
Hədis əhli ilə qiyas əhlinin mübahisəsi _____	47
Şiə məktəbinin fiqh metodu _____	49
İctimai-siyasi dairələrdə ədalət prinsipi _____	51
Əsas qaynaq _____	52

I SEMİNAR

MÜVZUNUN İZAHİ _____	61
İnsani ədalət və ilahi ədalət _____	61
Metodlar _____	67
Ədalət nədir? _____	74

İradlar _____	84
Üsuliddində ədalət _____	87
Ədalət və hikmət _____	88
Dualizm _____	89
Şeytan _____	97
Fəlsəfi pessimizm _____	103
Naz, yoxsa etiraz? _____	112

II SEMİNAR

PROBLEMİN HƏLLİ _____	117
İslam fəlsəfəsi _____	117
Yanaşmalar _____	119

III SEMİNAR

AYRI-SEÇKİLİKLƏR _____	123
Ayrı-seçkiliklər _____	123
Dünyanın quruluşu onun zati xüsusiyyətidir? _____	129
Xoş və unudulmaz bir xatirə _____	132
Ayrı-seçkilik yox, fərqlilik! _____	135
Fərqliliklərin sirri _____	137
Şaquli sistem _____	139
Üfüqi sistem _____	144
İlahi qayda-qanun _____	148
Qanun nədir? _____	152
İstisnalar _____	153
Qəzavü-qəpər və cəbr məsələsi _____	156
Xülasə _____	158

IV SEMİNAR

ŞƏRLƏR _____	159
Üç istiqamətli bəhs _____	159

Bizim metodumuz _____	160
Vərlıq aləmində dualizm problemi _____	161
Şər yoxluqdur! _____	162
Şərin nisbiliyi _____	168
Ədalət prinsipi baxımından şərlər _____	175

V SEMİNAR

ŞƏRLƏRİN FAYDASI _____	179
Şərlərin faydası _____	179
Ayrılıq prinsipi _____	180
Ümumi quruluş _____	183
Çirkinlik – gözəlliyin aynası kimi _____	185
Cəmiyyət, yoxsa fərd? _____	187
Tutumların fərqliliyi _____	189
Bəla və müsibətlər	
xoşbəxtliklərin qaynağı kimi _____	194
Allah dostları üçün bəla _____	199
Bələlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti _____	201
İlahi qəzavü-qədərlə razılaşmaq _____	204
Bəla və nemət nisbi anlayış kimi _____	206
Ziddiyyətlər toplusu _____	212
Ziddiyyətin fəlsəfi əsası _____	218
Xülasə və ümumi nəticə _____	220

VI SEMİNAR

ÖLÜM-İTİM _____	227
Ölüm fenomeni _____	227
Ölüm qorxusu _____	229
Ölüm – nisbi bir anlayış kimi _____	230
Dünya – ruhun ana bətni kimi _____	231
Dünya – insanın məktəbi kimi _____	234

Etirazın kökü _____	237
Ölüm – həyatın genişlənməsi kimi _____	241

VII SEMİNAR

AXİRƏT CƏZALARI _____	247
Əməlin cəzası _____	247
İki dünya arasındakı fərqlər _____	249
1. Sabitlik və dəyişkənlik _____	250
2. Xalis və qatışıq həyat _____	251
3. Əkin və biçin _____	252
4. Fərdi və müştərək tale _____	254
İki dünya arasındakı əlaqə _____	257
Üç növ cəza _____	259
Tənbeh və ibrət _____	259
Dünya cəzaları _____	262
Axirət əzabı _____	266
Ustadın xatirəsi _____	272
Nəticə _____	275

VIII SEMİNAR

ŞƏFAƏT _____	279
Şəfaət _____	279
İrad _____	279
Qanunun zəifliyi _____	281
Şəfaətin növləri _____	284
Qanun pozuntusu _____	285
Qanunun qorunması _____	288
Rəhbərlik şəfaəti _____	288
Bağışlanma şəfaəti _____	294
Mərhəmətin cazibədarlığı _____	294
Təmizləmə prinsipi _____	295

Sağlamlıq prinsipi _____	296
Ümumi mərhəmət _____	297
Bağışlanma ilə şəfaətin əlaqəsi _____	298
Şəfaətin şərtləri _____	300
Şəfaətin Allaha məxsus olması _____	302
Tövhid və təvəssül _____	304
İradlara cavab _____	306

IX SEMİNAR

MÜSƏLMAN OLMAYANLARIN

GÖRDÜYÜ YAXŞI İŞLƏR _____ 309

Giriş _____ 309

1. Mövzunun ümumi cəhəti _____ 313

2. İslamdan başqa

heç bir dinin qəbul edilməməsi _____ 316

İmansız yaxşı əməl _____ 320

İki təfəkkür tərzii _____ 322

Üçüncü məntiq _____ 323

Dırnaqarası ziyalılar _____ 323

İfratçılar _____ 330

İmanın dəyəri _____ 334

Küfrün cəzası _____ 334

Təslim olmağın dərəcələri _____ 335

Həqiqi İslam və regional İslam _____ 339

Niyyətin saflığı – əməlin qəbul şərti kimi _____ 341

Keyfiyyət, yoxsa kəmiyyət? _____ 350

Bəhlul məscidi _____ 353

Allah və axirətə iman _____ 353

Peyğəmbərlik və imamətə iman _____ 362

Afətə məruz qalmaq _____ 366

Sıfırdan aşağı _____ 375

Naçar və müstəzəflər _____	376
İslam filosoflarının görüşü _____	385
Müsəlmanların günahları _____	388
Zati və şərti şərait _____	396
Xülasə və nəticə _____	403

Ön söz

Əsrlər boyu dünyada öz fikir və düşüncəsi ilə bəşəriyyətə misilsiz xidmətlər etmiş bir çox mütəfəkkirlər yaşayıb-yaratmışlar. İnsanlıq bu şəxslərə çox şey borcludur. Məhz bu elm fədalərinin sayəsində insani dəyərlər inkişaf etmiş, düşüncələr işıqlanmış, qaranlıqlar aydınlığa qovuşmuşdur.

Görkəmli İslam alimi, filosof Mürtəza Mütəhhəri də bu mütəfəkkirlər sırasında öz xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərdəndir. O, ömrünü cəmiyyətin islahına, müasir dövrdə meydana çıxan və dəyərləri təhdid edən şübhələrə cavab tapmağa həsr etmişdir. Buna görə də Mütəhhəri dövrünün gəncləri, ziyalıları, ümumiyyətlə, bir islahatçı alim olaraq kütlə tərəfindən sevilmiş, sağlığında böyük İslam alimi kimi şöhrət qazanmışdır.

* * *

Mürtəza Mütəhhəri 1919-cu il fevralın 2-də Xorasan mahalının Fəriman şəhərində alim və inanlı bir ailədə dünyaya gəlib.

Mütəhhəri uşaqlıq dövrünü məktəbdə ibtidai təhsil almaqla və Quran öyrənməklə keçirib.

O, 1931-ci ildə Məşhəd şəhərinin mədrəsələrində şəriət dərslərini öyrənməyə başlayır.

1937-ci ildə dərslərini davam etdirmək üçün Qum şəhərinə gedir. Orda 15 il qalır və dövrünün ən məşhur filosoflarından

İlahi ədalət

olan azərbaycanlı alim Məhəmmədhüseyn Təbatəbai kimi görkəmli şəxsiyyətlərdən dərs alaraq İslam elmləri və digər sahələrdə yüksək dərəcələrə çatır. O cümlədən İslam fəlsəfəsi, fiqh və üsul, sosiologiya, psixologiya, tarix, təfsir, İslam sxolastikası və başqa sahələr üzrə böyük nailiyyətlər əldə edir.

1952-ci ildə Tehrana köçən alim elə o zamandan elmi tədqiqat işlərinə başlayır. Həmin dövrdə müəllimi Məhəmmədhüseyn Təbatəbainin qələmə aldığı *“Fəlsəfə prinsipləri və realizm metodu”* kitabına giriş yazır və 5 cilddə şərh edir. O bu işi 1953-cü ildə sona çatdırır.

1955-ci ildən başlayaraq “Tələbə İslam Cəmiyyəti”ndə yeni və fərqli yanaşmalarla Quran təfsiri dərsləri deyir və eyni ildə Tehran universitetinin “İlahiyyat Elmləri və İslam Maarifi İnstitutu”nda müəllimlik fəaliyyətinə başlayır və burada təlim-tədris işini iyirmi il (1976-cı ilə kimi) davam etdirir.

Tehran ziyalıları və gəncləri ilə mütəmadi ünsiyyətdə olan Mütəhhəri Tehrandə olduğu müddətdə müxtəlif konfranslarda, tədbirlərdə çıxış edərək İslam dininə qarşı yönəlmiş iradlara, şübhələrə cavab verir, məsələlərə yeni baxış gətirir. Beləliklə, get-gədə Mütəhhəri ziyalı kütlənin sevimlisinə çevrilir, müxtəlif konfranslara dəvətlər alır, artıq çıxışları Tehranla məhdudlaşmır; digər şəhərlərdə də müxtəlif tədbirlərdə iştirak edir.

1959-cu ildə Mütəhhəri “Həkimlərin İslam Cəmiyyəti”nə spiker kimi dəvət olunur və orada o günə kimi müzakirə olunmayan “İslam və zamanın ehtiyacları”, “Teizm” mövzusu kimi bir çox elmi əhəmiyyətli çıxışlar edir.

1967-ci ildə o dövrün elmi müzakirə ocağı sayılan İrşad İslam Mədəniyyət Mərkəzi təsis edilərkən Mütəhhəri oranın əsas üzvlərindən biri olur. İrşadda Mütəhhəri ilə yanaşı, Dok. Əli Şəriəti kimi dövrün digər ziyalıları da çıxış etməyə başlayır.

Bir neçə il sonra İrşad İslam Mədəniyyət Mərkəzindən ayrılsa da, fəaliyyətini, çıxışlarını müxtəlif yerlərdə davam etdirir. Elmi-

ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı, dövrün aktual problemlərini ələ alan əsərlər üzərində də işləyir.

Daim cəmiyyətdəki nöqsanların islahı fikrində olan yorulmaz alim 1979-cu ilin may ayının 2-də sui-qəsd nəticəsində başından aldığı güllə yarası ilə şəhid edildi.

* * *

Mürtəza Mütəhhəri öz dövrünün problemlərini lazımcına başa düşüb araşdırmağı bacaran və eyni zamanda bütün varlığı ilə İslam dininə bağlı olan bir mütəfəkkir alim olmuşdur. Onun varlığında cəmləşən bu iki xüsusiyyət ona yaşadığı dünyanı dərk etmək, onda baş verən elmi-ictimai dəyişiklikləri vaxtında müşahidə edərək mövcud problemlərlə, ehtiyaclarla tanış olmaq və onların həlli yolunda var qüvvəsi ilə çalışmaq imkanı verirdi.

Mütəhhəri öz zəmanəsini dərindən tədqiq edərək onu lazımcına tanımağa çalışırdı. O bu bərdə özünün “Gənc nəslin yönləndirilməsi” adlı məqaləsində yazır:

“Biz hazırda çox mühüm bir sual qarşısında dayanmışıq. Yaşadığımız dövrdən, onda baş verən mühüm dəyişikliklərdən xəbərsizik. Bəzən haqqında əvvəlcədən lazımı qədər tədqiqatlar aparmadığımız mövzularla rastlaşırıq...”

Mütəhhəri bu məsələyə həddindən artıq diqqət yetirmiş, dövrünün problemlərini vaxtında və hətta bəzən vaxtından da qabaq analiz etməyi bacarmış və İslam dini baxımından bu məsələnin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk etmişdir. O, yüksək istedadı sayəsində İslam dininin sosioloji məsələlərinin öyrənilməsinin həddən artıq əhəmiyyətli olmasını başa düşmüşdür.

O bilirdi ki, müasir şübhələrə keçmiş dövrlərin klassik izahları ilə cavab vermək mümkün deyil. Mütəhhəri “Dini mədrəsələrin müasir vəzifələri” adlı məqaləsində yazır:

“Əgər biz müasir dövrü səksən il bundan qabaqkı dövrlə müqayisə etsək, o dövrdə yaşayan cəmiyyətin bir növ qapalı cəmiyyət olduğunun şahidi olarıq. Həmin cəmiyyətdə ideoloji mə-

İlahi ədalət

sələlərin və ictimai anlayışların hamısı kənar yerlərdən deyil, dini mədrəsələr və ruhanilər tərəfindən verildi. O dövrdə, demək olar ki, yad fikirlərin xalq arasında yayılması mümkün deyildi...

Artıq müasir dövrdə həmin tarazlıq pozulmuşdur və biz mün-təzəm olaraq ibtidai-orta məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında, kütləvi informasiya vasitələrində, iclas və konfranslarda minlərlə yeni fikirlərin yayılmasının şahidi oluruq”.

Məhz bu yeni fikirlər yeni ictimai təbəqənin formalaşmasına səbəb olurdu. Mütəhhəri bu ictimai təbəqəni “gənc nəsil” və ya “gənclərin təfəkkürü” adlandırdı:

“Gənc nəsil dedikdə məqsəd ancaq cavanlar deyil, təhsil almaq və yeni mədəniyyətlərlə tanışlıq nəticəsində özünəməxsus təfəkkür tərzinə sahib olan müxtəlif yaşlı şəxslərdir. Başqa sözlə desək, burada hər hansı bir təfəkkür tərzini nəticəsində müəyyən şəkildə formalaşmış bir ictimai təbəqə nəzərdə tutulur”.

Yeni ictimai təbəqənin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri, onların öz dini etiqadlarına şübhə ilə yanaşmaları olmuşdur. O, gənc nəslin bu vəziyyətini belə təsvir edir:

“Yaşadığımız dövr, dini və etiqadi baxımdan hamı üçün, xüsusilə gənc nəsil üçün iztirab, böhran və çaşqınlıq əsridir. Dövrşərait bir sıra problemlər yaratmış, unudulmuş köhnə sualları bir daha ortaya atmışdır”.

Alim müasir dövrdə üzə çıxan şübhələrin anlayışla qarşılanmalı olduğunu, “şübhə”lərin “yəqin” üçün giriş funksiyası daşdığını bildirmişdir:

“Görəsən, biz bu şəkk və tərəddüdlər burulğanından, şübhə və suallar hücumundan narahat olaraq təəssüflənməliyikmi? Mənim fikrimcə, bu barədə nigaran olmağa heç bir əsas yoxdur. Şübhə yəqinin, sual vüsəlin, iztirab isə rahatlıq və əsayişin müqəddiməsidir”.

Mütəhhəri digər yerdə bu kimi şübhələri özünəməxsus bir terminlə “müqəddəs şübhə” adlandırmışdır.

Alim eyni zamanda sualları, şübhələri eşitmək istəməyən, dövrün tələbləri haqqında düşünməyən mühafizəkar təbəqəni də tənqid edərək yazır:

“Bu barədə təəssüf doğuran məsələ, şəkkini insanı araşdırma və tədqiqat aparmağa sövq etməməsi və ya ictimai şəkk-şübhələrin bəzi insanları cavab axtarıb tapmağa vadar edə bilməməsidir”.

Mütəhhərinin qarşısında müxtəlif fikirlərin təsiri nəticəsində formalaşmaqda olan, beyini suallarla, şübhələrlə dolu gənc bir nəsəl dayanırdı. O alim üzərinə düşən vəzifəni, bu nəsli şübhələrdən uzaqlaşdırıb yəqinə çatdırmaqda görmüş və bu işi həyata keçirmək üçün məhz qələmini işə salmışdır. Özü bu barədə yazır:

“Əlimə qələm alaraq kitab və ya məqalə yazmağa başladığım son iyirmi ildə, bütün yazılarımda düşündüyüm yeganə şey yazdığımız əsrdə islami məsələlər barəsində yaranmış sual və şübhələri həll etmək olub. Yazılarımin bəzisi fəlsəfi, bəzisi ictimai, bəzisi əxlaqi, bəzisi isə fiqhi və ya tarixidir. Həmin yazıların mövzuları bir-birindən tamamilə fərqli olsalar da, onların hamısının ümumi hədəfi yalnız və yalnız bir şey olub”.

Mütəhhəri azsaylı alimlərdən idi ki, dövrünün tələbini, aktual olan məsələləri bilirdi və ömrünü bu yolda xərcləyirdi. Mütəhhəri bilirdi ki, səmavi dində cavabsız suallar yoxdur. Cavabsız qalan sualların, İslamın yanlış tanınmasının səbəbi məhz bu dinin himayəçisi olduqlarını iddia edən məsuliyyətsiz şəxslərdir:

“On dörd əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, müqəddəs İslam dini hələ də tanınmaz qalmış bir dindir. Bu dinin həqiqətləri uzun müddət xalq arasında təhrif olunmuş formalarda əks olunub. Bəzi şəxslərin dindən qaçmasının əsas səbəbi də bu ad altında aparılmış səhv təlimlərdir. Bu müqəddəs dinə həzrətdə də ən çox zərbə vuranlar zahirdə onu himayə etmək istəyən iddiaçılardır. Bir tərəfdən imperialist qüvvələrin gizli və aşkar vasitələrlə hücumu, digər tərəfdən də əsrin İslamı himayə

İlahi ədalət

etmək istəyən iddiaçılarının məsuliyyətsizlikləri bu dinin müxtəlif sahələrdə ideoloji hücumlara məruz qalmasına səbəb olub. Buna görə də mən öz bacarığım çərçivəsində bu sahədə əlimdən gələni etmək fikrindəyəm”.

“...Öz istedad və qabiliyyətim çərçivəsində islami məsələlər barəsindəki problemləri həll etməyə, həqiqətləri olduğu kimi açıqlamağa və əgər əməli azğınlıqların qarşısını ala bilmirəmsə də, heç olmasa fikri və ideoloji azğınlıqlarla mübarizə aparmağa, xüsusilə İslam düşmənlərinin əllərində bəhanə olan məsələlərin aydınlaşdırılmasına çalışmışam”.

Doğrudan da, o bu yolda əlindən gələni əsirgəmədi, gecəsini gündüzünə qataraq çalışdı və ömrünü bu yolda fəda etdi. Bununla da, Mütəhhəri böyük bir mütəfəkkir kimi tarixə öz parlaq imzasını qoydu.

* * *

Mürtəza Mütəhhərinin vəfatından sonra alimin dəyərli çıxışları onun varisləri tərəfindən (“Sədra” Nəşriyyatı) kağız üzərinə köçürülərək kitab formasına salınmağa başlandı. 30 ildən artıq aparılan işlər nəticəsində alimin bənzərsiz kitabları ərsəyə gəldi. Demək olar ki, hazırda bu işlər yekunlaşmaq üzrədir. Çıxışlardan hazırlanan və alimin öz sağlığında yazdığı kitabların məcmusu təxminən 60 adda kitabın meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu kitabların bəzisinin çoxcildli olduğunu nəzərə alsaq, alimin külliyyatı 100 cildi keçir.

Bu kitabların əksər hissəsi şifahi nitqin məhsulu olduğuna, həmçinin keyfiyyətsiz lent yazılarından köçürülməsinə görə əsərlərdə səthi pərakəndəlik nəzərə çarpsa da, bu kitablar alimin fitri istedadı və fəvqəladə yaradıcılığı sayəsində kifayət qədər məntiqli və bir-birinə bağlı mövzuları əks etdirir.

O mütəfəkkir şəxsiyyət sağlığında yaşadığı ölkədə, onu dinləyə bilənlər tərəfindən, həmçinin azsaylı çap olunmuş əsərlərinin oxucuları tərəfindən tanınırdısa, ölümündən sonra çıxışları-

nın kitab halına salınması və bu kitabların müxtəlif dünya dillərinə tərcümə olunması nəticəsində artıq Mütəhhəri müsəlman dünyasında tanınmağa başladı.

Ölkəmizdə də müstəqillik illərindən sonra həvəskar şəkildə olsa da, Mütəhhəridən azsaylı kitablar dilimizə tərcümə olunmağa başladı. İnancsız Sovet quruluşundan çıxan, elmi ateizmlə ünsiyyətdə olmuş beyinləri şübhələrlə dolu olan gəncliyə Mütəhhəridən yaxşı kim cavab verə bilərdi?! Tərcümələrin keyfiyyətsiz olmasına baxmayaraq, Mütəhhərinin kitabları acgözlüklə mütaliə edilirdi.

Nəzərimizcə, bir cəmiyyətdə ağıla əsaslanan, xurafatdan uzaq inancın formalaşması üçün Mütəhhərinin əsərləri əvəz olunmalıdır. Məhz bu kimi səbəblərdən Mütəhhərinin varislərinin yalnız "Parlaq İmzalar" Nəşriyyatı üçün verdiyi rəsmi icazə əsasında Mürtəza Mütəhhərinin əsərlərinin silsiləvi nəşrinə başladıq. Kitabların tərcümə və redaktə işləri peşəkar kollektiv tərəfindən aparılır. Mütəhhərinin işlətdiyi hər kəlmənin öz yeri olduğunu nəzərə alaraq tərcümə və redaktə zamanı kitablar çox diqqətlə işlənilir. Alimin tərcümə olunan elmi kitabları həmin kitabların mövzusu üzrə mütəxəssis olan şəxslər tərəfindən tərcümə və ya redaktə olunur. Eyni zamanda kitabların tərtibatına, çap keyfiyyətinə də xüsusi diqqət göstərilir.

Görülən bu işlər nəticəsində Mütəhhəri oxucularının keyfiyyətsiz tərcümə və çaplardan çəkdikləri əziyyətlərə son qoyulmaqla yanaşı, oxucular alimin əsərlərini sistemli şəkildə əldə etmək rahatlığına da sahib olacaqlar.

parlaq imzalar

Müəllifdən

Yaşadığımız əsr dini baxımdan hamı, xüsusilə gənc nəsil üçün iztirab, tərəddüd və çaşqınlıq əsridir və zamanın ehtiyacları bir sıra şəkk-şübhələr yaratmış, unudulmuş köhnə sualları yenidən gündəmə gətirmişdir.

Görəsən, biz bu şəkk-şübhə və tərəddüdlərə və bəzən ifrat həddinə çatan suallara görə təəssüflənməli, narahat olmalıyıq?

Mənim fikrimcə, bu barədə narahat olmağa heç bir əsas yoxdur. Şəkk yəqinin, sual vüsəlin, iztirab isə dincliyin müqəddiməsidir. Şəkk-şübhə münasib mənzil və dayanacaq olmasa da, yaxşı və lazımı bir keçiddir. İnsanları durmadan düşünməyə və yəqin əldə etməyə dəvət edən İslam dini dolayı yolla bizə başa salır ki, bəşəriyyətin ilkin vəziyyəti nadanlıq və şəkk-şübhə olub və insan özünü yəqin mənzilinə düzgün təfəkkür və düşüncə ilə çatdırmalıdır.

Filosoflardan birinin belə bir sözü var: “Bizim sözlərimizin faydalı olduğunu başa düşmək üçün təkcə bu kifa-

yətdir ki, onlar səni araşdırma aparıb yəqin əldə etmək üçün şübhəyə salır”.

Şəkk-şübhə iztirab və narahatlıq olsa da, bu heç də bütün rahatlıqların bu narahatlıqlardan üstün olması demək deyil. Heyvanlar şəkk etmirlər, amma sizcə, bu onların yəqin mərhələsinə çatmasının göstəricisidirmi?! Heyvanlarda olan bu rahatlıq şəkk-şübhədən də aşağı dərəcəli bir rahatlıqdır. Amma bundan fərqli olaraq, yəqin əhlinin rahatlığı şəkkdən üstün bir rahatlıqdır.

Biz hələ Allahın xüsusi diqqət göstərdiyi bəzi insanlardan danışmırıq. Yəqin əhli şəkk və tərəddüd mərhələsinə arxada qoyaraq iman və yəqin dərəcəsinə çatmışdır. Buna görə də əsrimizin şəkk-şübhə əsri olması zamanənin tənəzzül və sapqınlıq amili hesab edilməməlidir. Əslində, şəkk-şübhənin bu növü cəmiyyətdə daha çox müşahidə edilən sadələvh rahatlıqlardan aşağı deyildir.

Bu barədə təəssüf doğuran məsələ şəkkin insanı araşdırma və tədqiqat aparmağa sövq etməməsi və ya ictimai şəkk-şübhələrin bəzi insanları cəmiyyətin bu barədəki ehtiyaclarına cavab verməyə vadar etməməsidir.

* * *

Mənim təxminən iyirmi il bundan əvvəl əlimə qələm alaraq kitab və ya məqalə yazmağa başlayandan bu günə kimi bütün yazılarımda yeganə məqsədim yaşadığımız əsrdə islami məsələlər barəsində yaranmış suallara cavab vermək və şübhələri həll etmək olub.

Yazılarımin bəzisi fəlsəfi, bəzisi ictimai, bəzisi əxlaqi, bəzisi isə fiqhi və tarixi mövzulara aiddir. Həmin yazıların mövzuları bir-birindən tamamilə fərqli olsa da, onların hamısının ümumi məqsədi yalnız və yalnız bir şey olub.

Müqəddəs İslam dini hələ də tam öyrənilməmiş bir dindir. Bu dinin həqiqətləri insanların gözündə tədricən baş-ayaq çevrilib. Bəzi şəxslərin dindən qaçmasının əsas səbəbi də bu ad altında təqdim edilən yanlış təlimlərdir. Hal-hazırda bu müqəddəs dinə ən böyük zərbə və ziyanı zahirdə onu himayə etmək iddiasında olanlar vururlar. Bir tərəfdən qərb imperializminin özünün gizli və aşkar əlaltıları vasitəsilə həyata keçirdiyi hücumlar, digər tərəfdən yaşadığımız dövrdə İslamı himayə etmək iddiasında olanların yol verdikləri nöqsanlar və ya səhlənkarlıqlar bu dinin təməl prinsiplərindən qollarına kimi müxtəlif sahələrə aid fikirlərinin zərbəyə məruz qalmasına səbəb olub. Buna görə də mən bacardığım qədər bu sahədə əlimdən gələni etməyi özümə borc bilmişəm.

Başqa yazılarımda da qeyd etdiyim kimi, bizim dini nəşriyyatlarımızı qayda-qanun baxımından xoşagəlməz vəziyyətdədir. Hələ mən, ümumiyyətlə, zərərli olan və dinin hörmətdən düşməsinə səbəb olan yazılardan danışıram. Bizim faydalı və xeyirli kitab və yazılarımız da əvvəlcədən hazırlanan plan əsasında ərsəyə gəlmir, yəni cəmiyyətin ehtiyacları və tələbatı nəzərə alınaraq hazırlanmır. Belə ki, hər bir kəs öz ağılı ilə faydalı hesab etdiyini yazaraq çap etdirir. Buna görə də elə vacib və lazımı məsələlər var ki, onların barəsində bir kitab belə yazılmayıb; həmçinin əksinə, elə mövzular da var ki, onların barəsində lazım olanlardan artıq kitablar yazılıb və hələ də yazılmaqda davam edir.

Biz bu baxımdan iqtisadiyyatı ictimai təməllər üzərində qurulmayan, hər bir kəsin öz ağılı ilə istədiyi şeyi istehsal və ya idxal etdiyi, heç bir analitik qüvvənin nəzarət etmədiyi, hər hansı bir məhsulun istehsal və ya idxal edilmə-

İlahi ədalət

sinin ölkənin zəruri ehtiyacları əsasında tənzimlənmədiyi, başqa sözlə desək, hər şeyin təsadüfün ixtiyarına buraxıldığı ölkəyə bənzəyirik. Təbii ki, belə bir vəziyyətdə bəzi mallar tələbatdan və ehtiyac olandan artıq istehsal və idxal edilərək istifadəsiz qalacaq, bəzi mallar isə əsla tapılmayacaq.

Bəs problemin həll yolu nədir? Əslində, problemin həll yolu çox sadədir. Bu istiqamətdə islahat aparılmasının yolu elm adamları və qələm sahiblərinin qarşılıqlı əməkdaşlığı, birgə araşdırmaların aparılmasıdır.

Lakin təəssüf ki, biz öz düşüncələrimizə hədsiz valeh və vurğun olduğumuzdan düzgün yolun ancaq öz tapdığımız yoldan ibarət olduğunu düşünürük. Mən bu təklifi qələm əhlindən bəzilərinə demişəm, amma onlar bu məsələyə müsbət yanaşmaq əvəzinə, inciyərək bu fikri öz baxışlarının səhv çıxarılması istiqamətində atılmış addım kimi qiymətləndiriblər.

Mən heç vaxt seçdiyim və barəsində yazılar yazdığım mövzuların ən aktual mövzular olduğunu iddia etməmişəm. Yeganə iddiam budur ki, aqlım kəsən qədər bu prinsipdən əl götürməmişəm və bacardığım qədər islami məsələlər barəsindəki problemləri həll etməyə, islami həqiqətləri olduğu kimi təqdim etməyə, əməli sapqınlıqların qarşısını ala bilməsəm də, imkan daxilində ideoloji sapqınlıqla mübarizə apararaq İslam düşmənlərinin öz əlində bayraq etdiyi məsələlərə aydınlıq gətirməyə və bu işdə dərk etdiyim qədər “daha mühümü mühümdən qabağa salmaq” prinsipinə riayət etməyə çalışmışam.

Son üç-dörd ildə vaxtımın çox hissəsini İslamda qadın məsələləri və onların hüquqları ilə bağlı mövzulara həsr

etmişəm. Onların çoxu bəzi qəzet və jurnallarda silsilə məqalələr şəklində və ya müstəqil kitab kimi çap edilib.

Vaxtımı bu işə sərf etməyimin əsas səbəbi bu barədə təkcə əməli sapqınlıqların yaranması deyildi. Əslində, məsələnin mahiyyəti bundan ibarət idi ki, bəziləri öz çıxışlarında, məktəblərdə, yazdıqları kitab və məqalələrdə İslamın qadının hüquq və vəzifələri barəsindəki nəzərini səhv şəkildə irəli sürür, sonra “özü öldürüb, özü yas saxlayır” misalında deyildiyi kimi, özlərinin həmin yanlış izahlarını İslama qarşı təbliğat vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanların bir çox mövzular kimi bu barədə də İslamın məntiqi ilə tanış olmaması həmin yanlış təqdimatların kişi və ya qadın olmasından asılı olmayaraq, çoxsaylı insanın İslama qarşı bədbin baxışlarla yanaşmasına səbəb olub. Buna görə də onların İslamın məntiqinə irad tutulmasının qeyri-mümkünlüyünü dərk etmələri, bu dinin qadın, onun hüquq və vəzifələri barəsindəki sarsılmaz məntiqinin onun doğru, haqq və insan zəkasının fəvqündə dayanan bir din olmasına dəlalət etdiyini başa düşmələri üçün həmin məsələni izah etməyi vacib hesab etdim.

* * *

Birinci çapın ön sözündə də qeyd etdiyimiz kimi, bu kitabın içindəkilər islami mərkəzlərdən olan İrşad hüseyniyəsindəki bir neçə çıxışımın kağız üzərinə köçürülərək bir qədər genişləndirilmiş formasıdır. Məlum məsələdir ki, şifahi çıxış formasında söylənen nitqin kitab şəklində çap edilməsi çətin məsələdir – ən azı mənim çıxışlarım belədir – və onda mütləq müəyyən dəyişikliklər edilməlidir. Bundan əlavə, əgər həmin çıxışı kitab şəklində çap etmək is-

təyirlərsə, onda şifahi şəkildə qeyd edilən məsələlərlə kifayətlənmək olmaz. Buna görə mən bu kitabın həm birinci, həm də ikinci çapından əvvəl bu mövzu barədə yenedən araşdırma aparmış və ona çoxlu məsələlər əlavə etmişəm.¹

İkinci çapda onun həcmi birinci çapla müqayisədə təxminən iyirmi faiz artıb. Bundan əlavə, onda istifadə edilmiş sözlərdə, eləcə də mövzuların ardıcılığında bəzi dəyişikliklər edilib. Buna görə də bu kitab ikinci çapda yeni şəkil alıb.

Kitabda toxunulan məsələlər barədə onu deyər bilərəm ki, onların hamısı diqqətlə seçilib və heç biri kitaba təsadüfi salınmayıb. Onlar müxtəlif qrupların, xüsusilə gənclərin mənimlə söhbət zamanı irəli sürdükləri məsələlərdir. Əslində, bu kitabda qeyd etdiyim məsələlər bu vaxta qədər məndən bu mövzular barəsində dəfələrlə soruşulmuş və bu gün də soruşulan məsələlərin ümumi cavabıdır. Bu barədə olan suallar o qədər çox idi ki, məni onların hamısına ümumi bir cavab hazırlamaq fikrinə saldı.

Biz bu kitabda məsələlərə həm nəqli (dini mətnlər), həm də əqli cəhətdən yanaşmışıq. Təbii ki, nəqli cəhətlərdə Qurani-kərimin ayələrinə, Peyğəmbər və məsum imamlardan nəql edilmiş hədislərə istinad edilib. Əqli cəhətə gəldikdə isə, əslində, məsələyə iki cür yanaşmaq olardı: bir teoloji (kəlam elmi) baxımından, bir də fəlsəfi baxımdan. Lakin mən bu kimi məsələlərdə teoloqların (kəlam alimlərinin) əsaslandırma üslubunu düzgün hesab etmədiyim və İslam filosoflarının üslubunu daha düzgün və tu-

---

¹ Burada kitabın "birinci çapı", "ikinci çapı" deyiləndə onun fars dilindəki çapı nəzərdə tutulur. – Tərc.

tarlı saydığım üçün ümumilikdə teoloqların üslubundan imtina edərək filosofların üslubundan istifadə etdim. Əlbəttə, yeri gələndə teoloqların, hətta bəzən hədis əhlinin və empiriklərin də metoduna işarə etmişəm.

Məsələ ilə yaxından tanış olanlar bilirlər ki, teoloqlardan fərqli olaraq, İslam filosofları ilahiyyat bəhslərində “ədalət” mövzusunə xüsusi bir fəsil ayırmayıblar. Filosofların bu barədəki fikirlərini onların digər mövzulardakı bəhslərinin arasından tapıb çıxarmaq lazımdır. Buna görə də bu mövzuda bəhs etmək mənim üçün elə də asan olmadı.

Mən indiyə kimi filosofların əsərləri arasında ilahi ədalət məsələsini birbaşa irəli sürərək bu barədə fəlsəfi metodla araşdırma aparmış müstəqil bir kitab, məqalə və ya fəsilə rast gəlməmişəm. İbn Nədim özünün “əl-Fihrist” kitabında belə yazıb: “Yaqub bin İshaq Kindi ilahi ədalət barəsində bir kitab yazıb”.

Mən həmin kitabın hal-hazırda mövcud olub-olmadığını bilmirəm. Həmçinin həmin kitabın fəlsəfi, yaxud teoloji üslubda yazılmasından da xəbərsizəm. Xacə Nəsirəddin Tusi kimi bəzi filosoflar öz yazılarında bu mövzu barədə teoloqların üslubu ilə bəhs ediblər. Amma həmin filosofların fəlsəfi fikirlərini nəzərə alsaq, deməliyik ki, onların bu işdə məqsədi dəlil gətirmək deyil, qarşı tərəfi qane edəcək izah vermək olub.

İbn Nədimin bu mövzuda kitab yazdığını qeyd etdiyi Yaqub bin İshaq Kindi çox qədim İslam filosoflarından və o, ərəb soylu olduğu üçün “Ərəb filosofu” ləqəbi ilə məşhurdur. Kindi öz əsərlərində adətən fəlsəfi üslubla bəhs etdiyi üçün onun – həmin kitabda – teoloqların üslubundan istifadə etməsi ehtimalı zəif ehtimaldır.

İlahi ədalət

Bu yaxınlarda dəyərli alimlərin birindən eşitdim ki, böyük İslam filosofu İbn Sina da bu barədə kiçik bir kitab yazıb. İbn Sinanın həmin kitabı ondan bu barədə soruşulan suala cavab olaraq yazması deyilir, lakin təəssüflər olsun ki, mən hələ həmin kitab və ya məqaləni əldə edə bilməmişəm.

Filosoflar bu məsələyə toxunmaqda səhlənkarlığa yol versələr də, teoloqlar müxtəlif dini və tarixi səbəblərdən ilahi ədalət məsələsini barəsində bəhs etdikləri əsas mövzuların sırasında yerləşdiriblər. Ədalət məsələsi teologiyada elə bir fundamental məsələyə çevrilib ki, tarixdə bəzi qruplar bir-birindən bu prinsipə etiqad bəsləyib-bəsləməmələri ilə seçiliblər.

Cəbr və ixtiyar

Tarixdən məlum olduğu kimi, teoloji bəhslər hicri tarixi ilə birinci əsrin ortalarından başlayıb. Görünür, teoloji bəhslərin arasında ən qədimi “cəbr və ixtiyar” məsələsidir. Cəbr və ixtiyar məsələsi ilk növbədə insani, sonra isə ilahi və ya təbii məsələdir. İnsani məsələdir, çünki hər halda müzakirə mövzusu insan, onun azad və ya məcbur olmasıdır. Həmçinin o, ilahi və ya təbii məsələdir, çünki bu məsələdə ikinci tərəf Allah və ya təbiət, ilahi qəzavü-qədərini və ya təbiətdə olan qeyri-ixtiyari amillərin və səbəb-nəticə qanununun insanı azad buraxması və ya məcbur etməsidir. Hər halda, o, insani məsələ və insanın müqəddəratı ilə əlaqəli mövzu olduğu üçün, bəlkə də, azacıq elmi və fəlsəfi təfəkkürə malik olan elə bir insan tapmaq mümkün deyil ki, bu məsələ onu düşündürməsin. Həmçinin elə bir cəmiyyət tapmaq olmaz ki, müəyyən təfəkkür mərhələsi-

nə daxil olmuş olsun, amma bu məsələ barədə fikirləşməsin.

Elmi təfəkkür mərhələsinə bir sıra səbəblərdən çox tez və sürətlə daxil olan, İslam cəmiyyətinin istər-istəməz irəli sürdüyü ilk məsələ “cəbr və ixtiyar” məsələsi olub. Bu məsələnin hicrətin birinci əsrində belə tez irəli sürülməsinin səbəbini başqa şeylərdə axtarmağımıza lüzum yoxdur. Əslində, bu məsələnin İslam dünyasında irəli sürülməsi olduqca təbii bir iş idi və əgər o, irəli sürülməsəydi, sual yaranardı ki, görəsən, nə üçün belə bir cəmiyyətdə bu məsələyə diqqət yetirilməyib?

İslam cəmiyyəti dini bir cəmiyyət idi və bizim dini kitabımız olan Quranda cəbr və ixtiyar, ilahi qəzavü-qədə, əməllərin mükafat və cəzası kimi məsələlərə çox toxunulub. Müsəlmanların Quranın çağırışı ilə onun ayələrində dərinədən düşünməyə xüsusi diqqət yetirməsi istər-istəməz “cəbr və ixtiyar” məsələsindən söz açılması ilə nəticələnib.

Ədalət məsələsi

Cəbr və ixtiyar məsələsinin müzakirə edilməsi istər-istəməz ədalət məsələsinin də müzakirə edilməsinə səbəb oldu. Çünki bir tərəfdən ixtiyar ilə ədalət, digər tərəfdən isə cəbr ilə ədalətin inkar edilməsi arasında birbaşa əlaqə var. Yəni dini mükəlləfiyyət, ədalətli mükafat və cəza yalnız insanın ixtiyara malik olduğu təqdirdə məna kəsb edir. Əgər insan iradə azadlığı və ixtiyara malik olmasa və Allahın istəyi və ya təbii amillər qarşısında qolubağlı qul kimi məcbur olsa, dini mükəlləfiyyət, mükafat və cəza öz mənasını itirəcək.

İslam teoloqları iki dəstəyə bölündülər. Elə ilk günlərdən “mötəzilə” adlandırılan qrup ədalət və ixtiyar tərəfdarı,

İlahi ədalət

sonradan “əşərilər” adlandırılan “hədis əhli” isə cəbr və icbar tərəfdarı oldu. Əlbəttə, ədaləti inkar edənlər Allahın ədalətini inkar etdiklərini açıq şəkildə demirdilər. Çünki hər iki dəstənin etiqad bəslədiyi Qurani-kərim qətiyyətlə Allahın zülm etməsini inkar edir, Onun ədalətli olduğunu vurğulayırdı. Buna görə də onlar ilahi ədalət məsələsini özlərinə məxsus şəkildə izah edərək deyirdilər ki, ədalət əvvəlcədən təsvir edilə bilən, Allahın işləri üçün meyar kimi müəyyənləşdirilməsi mümkün olan bir həqiqət deyil; ümumiyyətlə, Allahın işləri üçün meyar təyin etməyin mənası Onun üçün vəzifə müəyyənləşdirmək və istək və iradəsini məhdudlaşdırmaqdır; məgər Allahın işləri üçün qanun fərz etmək və həmin qanunu Ona və Onun işlərinə hakim etmək olarmı?! Bütün qanunları O yaradıb, hər şey Ona tabedir və O, qeydsiz-şərtsiz hakimdir. Allah barəsində hər hansı bir hökmün verilməsi və Onun hər hansı bir qaydaya tabe olduğunu demək Allahın mütləq elm və hökm sahibi olması ilə ziddiyyət təşkil edir. Allahın ədalətli olmasının mənası Onun əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş “ədalət qanunları”na tabe olması deyil. Əksinə, həmin ifadənin mənası budur ki, ədalətin mənbəyi Odur və ədalət Onun etdikləridir. Allahın ədalətli olması deyiləndə Onun ədalətli işlər görməsi nəzərdə tutulmur. Ədalət və zülm Allahın işlərindən əldə edilir və onlardan yaranır. Allahın işlərinin meyarı ədalət deyil, ədalətin meyarı Allahın işləridir. Şair demişkən: “Xosrov nə etsə, şirindir”.

Ədalət tərəfdarı olan mötəzilə isə belə deyir: “Ədalət özü bir həqiqətdir və Allah hikmət sahibi və ədalətli olduğu üçün Öz işlərini ədalət meyarı əsasında görür. Biz işlərin zatına nəzər saldıqda onların Allahın təkvini və təşrii

istəyinə¹ aid olub-olmamasından asılı olmayaraq, zati baxımdan bir-birindən fərqləndiyini görürük. Belə ki, bəzi işlər – məsələn, yaxşı əməl sahibinin mükafatlandırılması – öz-özlüyündə ədalətli işdir. Həmçinin bəzi işlər – məsələn, yaxşı iş görmüş şəxsə cəza verilməsi – öz-özlüyündə zülmüdür. İşlər öz zati baxımından bir-birilərindən fərqləndiyi və Allah mütləq xeyir, kamal, hikmət və ədalət olduğu üçün O, Öz işlərini ədalət meyarı ilə görür”.

İşlərin yaxşı və pisliliyinin zati olması

Burada qarşıya istər-istəməz başqa bir məsələ çıxır ki, bu da ədalət məsələsinin, bir növ, daha geniş forması sayılır. Qeyd edilən bu məsələ işlərin yaxşı və pisliliyinin zati olub-olmaması məsələsidir. Görəsən, işlərin yaxşı və ya pis olması onların zati xüsusiyyətidirmi? Məsələn, düzlük, əmanətdarlıq, yaxşılıq və bu kimi işlər zətən yaxşı və yerinə yetirilməli, yalan, xəyanət, xəsislik və buna bənzər işlər isə pis və yerinə yetirilməməli işlərdir? Görəsən, yaxşılıq və ləyaqət kimi xüsusiyyətlər həqiqi və zati xüsusiyyətlərdir və hər bir iş onu görən kimliyindən və xarici şəraitindən

---

¹ Dini təlimlərdə Allahın istəyinin iki növ olduğu qeyd edilib: 1. təşrii istək; 2. təkvihi istək. “Təşrii istək” deyəndə Allahın qanunvericilik vasitəsilə bəyan etdiyi istəkləri nəzərdə tutulur. Məsələn, Allah bəndənin namaz qılmasını, yaxud oruc tutmasını istəyir və bunu qanun şəklində bəyan edir, bəzi əməlləri vacib, bəzisini haram buyurur. Allahın bu istəyi əsasən bəndənin ixtiyar və seçim haqqı ilə müşayiət edilir. Yəni Allah hər hansı bir əməlin yerinə yetirilməsini, yaxud tərک edilməsini istəsə də, onun gerçəkləşdirilməsini bəndənin ixtiyarına buraxır. Başqa sözlə desək, Allahın bu istəyinin gerçəkləşməsi təkəcə Onun istəyindən asılı olmur. Şəriət qanunlarının hamısı Allahın təşrii istəyinin nümunəsidir. Allahın təkvihi istəyi isə belə deyil. Təkvihi istəkdə Allah-taala bir şeyi istəyənin kimi o dərhal olur və bu istəyin gerçəkləşməsi hansısa başqa amildən asılı olmur. “Bir şeyin var olmasını istədiyi zaman Onun (Allahın) əmrinə ona ancaq: “Ol!” – deməkdir. O da dərhal olar” (Yasin, 82). Bu ayənin qeyd etdiyi istək “təkvihi istək”dir. – Tərc.

asılı olmayaraq, öz-özlüyündə bu xüsusiyyətlərdən birinə malik olub onun əksindən uzaqdır, yoxsa bu xüsusiyyətlərin hamısı şərtidir?

Ağılın müstəqil şəkildə dərk etdiyi şeylər

İşlərin zati xüsusiyyətlərindən söz açıldığı üçün istə- istəməz ağıldan və onun bu xüsusiyyətləri müstəqil şəkildə dərk etməsi məsələsindən də danışılıb. Məsələnin qoyuluşu belədir ki, görəsən, ağıl hər hansı bir şeyin yaxşı və ya pis olmasını müstəqil şəkildə dərk edərək həmin xüsusiyyətləri bir-birindən ayırd edə bilir, yoxsa bu işdə şəriətin bələdçilik və köməyinə ehtiyac duyr? Bu iki məsələ arasında bağlılıq olduğu üçün “işlərin yaxşı və pisliliyinin zati olması” məsələsi “işlərin yaxşı və pisliliyinin əqli olması” kimi adlandırılıb.

Mötəzilə cidd-cəhdlə işlərin yaxşı və pisliliyinin zati və əqli olması mövqeyindən çıxış edib və ağılın bəzi şeyləri müstəqil şəkildə dərk etməsi məsələsini irəli sürərək belə deyib: “Biz işlərin zati baxımdan bir-birilərindən fərqləndiyini bədahətən dərk edirik; həmçinin biz bədahətən dərk edirik ki, aqlımız şəriətin köməyinə ehtiyac duymadan bu aşkar həqiqətləri başa düşür”.

Əşərilər isə ədalətin əvvəldən mövcud olan zati xüsusiyyət olduğunu inkar etdikləri kimi, işlərin yaxşı və pisliliyinin əvvəlcədən əqli olduğunu da inkar ediblər. Əşərilər, birincisi, işlərin yaxşı və pisliliyinin nisbi, mühit və zamanənin xüsusi şəraitinə tabe və bir sıra təqlid və təqlinlərin təsiri altında olan şey hesab ediblər, ikincisi, ağılın işlərin yaxşı və pisliliyini dərk etməkdə şəriətin bələdçiliyinə ehtiyacı olduğunu deyiblər.